

מדוע נעדרת אתיקה סביבתית מההגות הציונית הדתית?

או: האם התחברה הציונות הדתית לארץ ישראל?

שמואל חן

מבוא

המשבר הסביבתי החמור הפוקד את כדור הארץ זה כמאה שנה ומסכן את המשך קיומו התקין של המין האנושי ואת סביבתו הביולוגית והפיזית, מחייב את האנושות להקדיש מחשבה רבה לעתידו. החל ממחצית המאה ה-19, הולכת ומתפתחת ברחבי העולם תנועה הדוגלת באתיקה סביבתית אקטיביסטית ואף פועלת למימושה כדי להתמודד עם האיום הזה. מה שאין כן בעולם היהודי האורתודוקסי, שם מתקבל הרושם שסוגיה זו אינה תופסת מקום מרכזי בסדר היום הציבורי-הגותי-הלכתי.

אבקש להבהיר בתחילת מאמר זה כי למרות ניסיוני להבין את הסיבות לחסרונה של תודעה אתית-סביבתית בקרב הציבור שומר המצוות, הרי שעיקרו של מסמך זה הוא כתב אשמה על הזנחת הדאגה לסביבה, הרווחת בקרב האורתודוקסיה היהודית בכלל והציונות הדתית בפרט. דברים אלו אינם נכתבים מנקודת מבט חיצונית וביקורתית להכעיס, אלא מתוך כאב כן של מי שצמח מתוך הציבור הדתי-לאומי וחי בקרבו, ונוכח לדעת כי ציבור זה, המהווה חלק מהאורתודוקסיה היהודית, זנח תחום חיים מהותי שאסור היה לו להזניח עם חידושה של תורת ישראל בקרב עם ישראל בארצו המתחדשת.

הבהרת השאלה

עם התגברות המודעות הסביבתית, בייחוד בשנות ה-70 של המאה ה-20, הוחל בניסיון להבין את השורשים של המשבר הסביבתי העולמי. אחד הניסיונות המעניינים לעשות זאת היה זה של היסטוריון המדע לין וייט (Lynn White, Jr.), שבחר לבחון את השורשים הדתיים למשבר הסביבתי.¹ רבים ביקרו את מסקנתו, שהתרבות היודאו-נוצרית המתייחסת לבריאה ביחס אדנותי דורסני, היא האחראית למשבר הסביבתי.² עם זאת, הניסיון לייחס משמעות לתפקידן של ההגות הדתית

* אני מבקש להודות לנשיא אוניברסיטת בר-אילן שתמך בלימודי הדוקטורט שלי במסגרת פרויקט מלגות הנשיא לדוקטורנטים מצטיינים. כמו כן אני מבקש להודות למורי ד"ר נח עפרון, ראש התכנית למדע טכנולוגיה וחברה באוניברסיטת בר-אילן, ד"ר חנוך בן-פזי ופרופ' מנחם פיש על עידודם לכתוב מאמר זה.

¹ Lynn White, Jr., 'The Historical Roots of our Ecological Crisis', *Science*, 155 (10 March 1967), pp. 203-207. וראו גם את מאמרו של ההיסטוריון ארנולד טוינבי: Arnold Toynbee, 'The Religious Background of the Present Environmental Crisis', *International Journal of Environmental Studies*, 3 (1972), pp. 141-146.

והתרבות הדתית בהיווצרות המשבר הסביבתי העולמי, היה חדשני ואמיץ. המשפט החשוב ביותר במאמרו היה "שורשי הבעיה שלנו הם בעיקר דתיים ולכן הפתרון חייב להיות דתי". יש הטוענים שלין וייט היה במידה מסוימת מבשרה של האתיקה הסביבתית.³

בארבעים השנים שעברו מאז פרסום מאמרו של לין וייט, נכתבו מאמרים רבים הדנים ביחסה של היהדות למשבר הסביבתי. ברם, עיקר העיסוק בנושא זה נמצא דווקא בהגות היהודית הלא-אורתודוקסית.⁴ לעומת זאת, בקרב היהדות האורתודוקסית בכלל והציונות הדתית בפרט, הדיון באתיקה סביבתית כמעט אינו קיים.

התחושה שאתיקה סביבתית נעדרת מההגות הציונית הדתית וממערכת החינוך שלה, הובעה בעוצמה רבה על-ידי הרב דב ברקוביץ' בדברים שנשא בכנס מחנכים דתיים:

לפני שעליתי ארצה, הייתי בטוח שכאן, בארץ, כולם מתעסקים בתיקון הדעת. בתיקון הדעת התורני, בתיקון נפש האדם, בבירור כיצד לעצב אדם שלם מבחינה אמונית ותורנית. ובאמת, אחד הדברים הראשונים שנהניתי לעשות בארץ היה ללכת לטיולים של החברה להגנת הטבע. להפתעתי, מצאתי שכאשר הגענו לראש הצוק במכתש רמון, ומה שאני רציתי לעשות זה לשבת שם כמה שעות, ולהתבונן בחיבור בין השמים והארץ, להתבונן בשקיעה, להתבונן בנפלאות הקב"ה, לקרוא את פרק ק"ד בתהילים, ברכי נפשי את השם. ואילו הרבה מאד מהחבר'ה, יושבים קצת למעלה, ולהם ברור שהגיע הזמן "לכבוש" עוד הר. והבנתי שבשביל הרבה מאד מהחבר'ה, הטיול בטבע לא היה בכלל חוויה של מפגש עם הנפש, ולא חוויה של מפגש עם הקב"ה, ואפילו לא קצת חוויה של מפגש עם הזולת, אלא העיקר היה ביטוי ציוני של לכבוש את הארץ. והדבר הזה הוא לא פשוט. יש פה בעיה עמוקה שלנו כציונים דתיים שעוד לא הבחנו בהבדל בין הציונות של כיבוש הארץ לבין הציונות כחזרה אל הארץ...⁵

...מה קורה במערכת החינוך שלנו? מערכת החינוך שלנו מחנכת לצבירת ידע: כמה דפים אתה יודע, כמה מסכתות למדת; והיא מחנכת לאדם דתי טוב שיודע ללכת בתלם. מסגרת החינוך שלנו לא מעמידה במרכז העניין את צמיחת הנפש של האדם, כדבר העיקרי, וברגע שאנחנו נעמיד במרכז עניינו את צמיחת נפש האדם, הלא זה יהיה ברור

² ראו לדוגמה: Neal Joseph Loevinger, '(Mis) Reading Genesis: A Response to Environmentalist Critiques of Judaism', Ellen Bernstein (Ed.), *Ecology and the Jewish Spirit: Where Nature and the Sacred Meet*, Vermont 1998, pp. 32-40.

³ ג'רמי בנשטיין (עורך), **מקום למחשבה: מקראה בחשיבה והגות סביבתית בת-זמננו**, תל-אביב 2001, עמ' 180.

⁴ דוגמה לאסופת מאמרים שהופיעו בספרים ובכתבי-עת שונים היא אסופה של 27 מאמרים של ד"ר אילון שוורץ, מנכ"ל מרכז השל לחשיבה ומנהיגות סביבתית, וד"ר ג'רמי בנשטיין, סמנכ"ל מרכז השל. Jeremy Benstein and Eilon Schwartz, *The Word and the World: Articles on Judaism and the Environment*, Tel-Aviv 2004.

⁵ דב ברקוביץ', 'כולנו יובלים: על חינוך דתי, רגישות לטבע ומילוי הנפש', **ארץ ישראל**, 1 (תשרי תשס"ב), עמ' 11-9.

שבלי ללכת בטבע ובלי להסתובב ובלי לנגוע ובלי להריח, בלי לצמוח מתוך העולם של הקב"ה, גם נפש האדם נשארת יבשה.⁶

תופעת ההתנכרות של היהדות האורתודוקסית לסביבה נדונה בכמה עבודות וניתנו לתופעה זו הסברים אחדים. שלהב וקפלן מבחינים בניגוד שבין יחסה העקרוני בעבר של היהדות לסביבה ובין יחסה העכשווי של הקהילה הדתית-חרדית לסביבה.⁷ לאורך ההיסטוריה היהודית לפני הגלות אפשר למצוא כתבים, הלכות, מנהגים והשקפת עולם המתייחסים בהרחבה לנושאי הסביבה, ואולם אצל הקהילה הדתית-חרדית העכשווית נמצא יחס חסר – מתעלם במקרה הטוב ושיללי במקרה הרע – לטבע ולסביבה.

שלהב וקפלן עוסקים בתמורה שחלה ביחסו של העם היהודי לנושאי הסביבה בעקבות הגלות. הסבריהם של שלהב וקפלן מתחלקים לשני סוגים. הסוג הראשון נוגע בסוציולוגיה של העם בגלות. הסוג השני של ההסברים דן בהיעדר התייחסות של הטקסטים הקנוניים לתחום הסביבה. הבה נבחן את ההסברים מן הסוג הראשון.

ראשית, היעדרה של ארץ, טוענים שלהב וקפלן, הוא אחת הסיבות העיקריות להתעלמות מהסביבה. העם היהודי, במשך אלפיים שנות גלותו, חי ללא כברת ארץ הנתונה לשלטונו ולאחריותו. השאיפה לחזור לציון פיתחה זרות לסביבה הפיזית בגלות, שגם כך הייתה נתונה להסדרים השלטוניים של הגויים. זרות זו חלחלה לעתים אל עולם ההלכה וביטאה רצון לראות בניווט של הסביבה הגויית. בדיסרטציה עדכנית מאוד מציין הרב ד"ר שלמה גליקסברג⁸ כי המשנה בפרק "לא יחפור" במסכת בבא בתרא קובעת כי יש להרחיק את האילן מקרבת העיר. האמורא עולה מסביר את טעמה של ההלכה "משום נוי העיר". גליקסברג מביא על הלכה זו את פרשנותו של הרמב"ן המדגיש כי המצווה נוהגת רק בארץ ישראל "אבל בחוץ לארץ אין מן הדין שיעכב ולא תקנו בה כלום. הלוואי שתנול בפני יושביה". הרמב"ן מבטא תחושת ניכור ואפילו תיעוב לסביבה הנשלטת על-ידי גויים.

שנית, מקורה של החברה החרדית וגם של זו הדתית נמצא בעיקר בקהילות ישראל במזרח אירופה. קהילות אלו צמחו בסביבה עירונית מובהקת. ההוויה ותפיסת החיים התפתחו בסביבה מנותקת מערכי טבע, נוף וסביבה. דפוס חיים זה נמשך עד היום בערים החרדיות ומונע התייחסות ערכית לנושאי טבע וסביבה.

שלישית, התייחסות לנושאי סביבה קשורה בדרך כלל להיותה של החברה בעלת עמדות פתוחות, ליברליות ואף שמאליות. החברה הדתית-חרדית היא בעלת נטיות שמרניות-ימניות המלוות בהסתגרות ובדלנות. מכיוון שכך לחברה הזאת יש קשר קלוש לנושאים סביבתיים הנתפסים כבעלי זיקה 'שמאלית' מובהקת.⁹

⁶ שם, עמ' 10-11.

⁷ יוסף שלהב ומוטי קפלן, **הקהילה החרדית ואיכות הסביבה**, ירושלים 2003, עמ' 14-16.

⁸ שלמה א' גליקסברג, 'איכות הסביבה (אקולוגיה) במשפט העברי: הרחקת מטרדים', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ה.

⁹ יוסף שלהב ומוטי קפלן (לעיל, הערה 7).

הסבר אחר, בעל אופי סוציולוגי-פילוסופי, לניכור של החברה הדתית כלפי הסביבה, מציג מנפרד גרסטנפלד בספרו *Judaism, Environmentalism and the Environment*. גרסטנפלד מדגיש את חששם של הוגים אורתודוקסים מגישות ביוצנטריות קיצוניות המעניקות מעמד אלוהי לטבע. הוא גם מדגיש את חששם של רבנים מהשפעתן של תנועות סביבתיות הנתפסות בעיניהם כנאו-פגניות.¹⁰ ביטוי נוסף לחששות מן הסוג הזה אפשר לראות בהתבטאויותיהם של כמה רבנים מהזרם החרדי-לאומי (חרד"לי) שהתחזק מאוד בשנים האחרונות. כך לדוגמה, הרב יאיר שחור, רבה של מעלה לבונה, כותב: "נמצא שהשקפת התורה היא אנטייתזה להשקפת 'הירוקים'. אצלם החיות עומדות במרכז והמוסר האנושי של האדם אינו מעניינם ואילו אצלנו, על פי התורה, האדם ומוסריותו הם במרכז..."¹¹. ניסוח מחמיר יותר, של הרב ישראל רוזן, מופיע במאמרו על האקולוגיה: "בהאלהת הטבע קיימת סכנה של הורדת האדם למדרגת בעל-חי".¹² באותו מאמר מציין הרב רוזן את פסגת כדור הארץ שהתקיימה ביוהנסבורג בשנת 2002. הדבר העיקרי שנחרט בתודעתו מפסגה זו, כך הוא מציין, היה "במה אנטי ישראלית ודגל אדום-ירוק פלשתיני". וכך הוא כותב ביחס לתופעה זו: "לא שהייתה בכך הפתעה, שהרי העולם המתין לדרמה זו וקיבלה בשוויון נפש; שיחזור מורשת השטירמר הנאצי לפיה היהודים הם בעיה אקולוגית". ולכן הוא מסכם: "לא תהא תקומה לשמירת הסביבה כל עוד נאמניה פוגעים בלב היהודי של האנושות, וסבורים כי היהודים צלבו את 'אותו האיש' ונקבו חור באוזן..."¹³ גישות כאלו מדגימות חששות רווחים בקרב האורתודוקסיה היהודית מפני העיסוק בשאלות הסביבה מתוך החשש להשפעתן השלילית של תנועות סביבתיות על החיים האורתודוקסיים.

ההסברים מן הסוג השני להתנכרות הדתית לאתיקה סביבתית מתבססים על תופעת היעדר הדיון בנושאים אלו בטקסטים הקנוניים היהודיים מאז חורבן הבית. אם בוחנים את הפסיקה היהודית המבוססת על התלמוד הבבלי נוכל לראות כי גם התלמוד הבבלי וגם הפוסקים שהסתמכו עליו לא עסקו במצוות התלויות בסביבה הפיזית בישראל ובמצוות הכלכליות והחברתיות המחייבות עם היושב על אדמתו.¹⁴ מיום חורבן הבית, טוענים שלהב וקפלן, התרכזו היהדות ההלכתית ועולם התורה שהתפתח ממנה במאות השנים האחרונות ב"ד' אמות של הלכה בלבד". כל עיסוק בעולם הפיזי שלא לצורכה המידי של תורה נחשב לעיסוק חסר משמעות. כתוצאה מהיעדר דיון בנושאים אלו בפוסקים, לא התפתח כלל ענף הלכה העוסק בנושאי סביבה.¹⁵

10 Manfred Gerstenfeld, *Judaism, Environmentalism and the Environment: Mapping and Analysis*, Jerusalem 1998, pp. 76-80.

11 הרב יאיר שחור, 'השקפת התורה על תנועת "הירוקים"', **ישע ימינו**, 36 (ניסן תשנ"ג), עמ' 32-39.

12 הרב ישראל רוזן, 'אקולוגיה', **שבת בשבתו**, סוכות תשס"ג.

13 שם.

14 לעומת רוב הפוסקים שלא עסקו במצוות התלויות בארץ, הרמב"ם היה יוצא דופן בכך שעסק **במשנה תורה** בנושאים כמו הלכות שמיטה ויובל, שדנו בהוראות כלכליות וחברתיות לעם הנמצא בסביבתו הטבעית, ארץ ישראל. **משנה תורה** היה חיבור יוצא דופן גם בשפת החיבור ובמבנהו, שהיווה לראשונה קודקס משפטי. להרחבה בנושא זה ראו: שמואל חן, 'ארץ הבריה שוכבת בזרועות בוראה', **פנים**, 21 (2002), עמ' 57-63.

15 יוסף שלהב ומוטי קפלן (לעיל, הערה 7), עמ' 16.

גם גליקסברג, שבחן בעבודתו את ספרי התקנות, את פנקסי הקהילות ואת ספרות השו"ת, מצא כי בספרות הלכתית זו ישנן מעט מאוד תקנות המתייחסות לנושאים סביבתיים, ורובן עוסקות בניקיון הסביבה על מנת שלא לפגום בתפילה או בקדושה.¹⁶

למרות הניסיון להפריד בין ההסברים הסוציולוגיים ובין ההסברים הנוגעים להיעדר טקסטים קנוניים בתחום זה, הפרדה זו היא מלאכותית. ברור מצד אחד שמצבם החברתי של היהודים בגולה השפיע על היצירה הספרותית-הלכתית שלהם, ומצד אחר אין ספק שהיעדר דיון ספרותי-הלכתי בתחום הסביבה יצר גם הוא מודעות חברתית נמוכה לנושא זה.

ועדיין, על אף ההסברים, היעדרה של האתיקה הסביבתית מהשיח הציוני-דתי אינו מוצדק, בייחוד לדידו של מי שמניח שביסודם של מעשיו צריכה להימצא תפיסה הגותית דתית מוצקה.

מדוע צריכה היהדות האורתודוקסית לעסוק באתיקה סביבתית?

בשלב זה יהיו מי שיתוהו מדוע בכלל עולה הדרישה שהיהדות האורתודוקסית תעסוק באתיקה סביבתית. יהיו גם שישאלו, האם בלוח הזמנים היומיומי הדחוס כל כך של קיום מצוות יש מקום לעיסוק בעניין הסביבתי? האם לא משמעותי יותר הערך של 'תלמוד תורה' שהוא כידוע 'כנגד כולם'?

ננסה להבין מעט את השאלות האלה.

אם נשווה בין היהדות לדתות המונותאיסטיות האחרות (בעיקר הנצרות), נוכל לומר באופן כללי מאוד שגם בדתות האחרות ההתעניינות באתיקה סביבתית קטנה למדי. רוב בני הדתות האחרות מותירים את תחום הסביבה למדינה, כנושא מדיני חוץ-דתי. ואם כך מתעוררת השאלה, אם הדתות האחרות מתעלמות מאתיקה סביבתית, מדוע לא תעשה כך גם היהדות? מדוע לא תתייחס גם היהדות לאתיקה הסביבתית כאל נושא חוץ-דתי?

אני מדגיש עניין זה, שכן כאשר מנסים להבין מדוע היהדות האורתודוקסית אינה יכולה להתעלם מאתיקה סביבתית חייבים לומר שהיהדות האורתודוקסית רואה עצמה כשונה מאוד מהדתות האחרות. שלא כמו הדתות האחרות, שהן "רליגיוזיות", פולחניות, ואינן עוסקות בהכרח בחיי היומיום, היהדות האורתודוקסית (והציונות הדתית בתוכה) ראתה את עצמה מאז ומתמיד **כדרך חיים**,¹⁷ כזו שכבר עם הכרזת המדינה היהודית עשתה מאמצים להשליט את דרך החיים הזאת באורחות המדינה. מכיוון שהאורתודוקסיה היהודית רואה ביהדות דרך חיים (ולראיה, היא עוסקת באופן נמרץ בשאלות של הלכה וטכנולוגיה, והלכה ורפואה, ומנסה לשלבן גם בחיי

¹⁶ לעיל, הערה 8. גליקסברג תמה אף הוא על מיעוט הדיון הסביבתי בקרב האורתודוקסיה ונצמד להסברים סוציולוגיים שלפיהם: א. הייתה מודעות נמוכה מאוד לשאלות הסביבה; ב. תנאי החיים הקשים בגטאות דחקו את תחומי הסביבה לקרן זווית והביאו את הקהילה להסתמך על חוקי השלטון; ג. היעדר תחושת מקום.

¹⁷ גישה כזו בולטת מאוד אצל רש"י הירש שכתב: "יהדות אינה דת, בית הכנסת אינו כנסיה, והרב אינו כומר. יהדות אינה מין נספח לחיים ואינה חלק מתעודת חייו של האדם. יהדות מקיפה את כל החיים, והיא סך הכל של תעודת חייו". מצוטט בתוך: מרדכי ברויאר, 'שיטת תורה עם דרך ארץ במשנתו של ר' שמשון רפאל הירש' (חלקים א ו-ב של המאמר), **המעין** (תשרי תשכ"ט), עמ' 13.

המדינה), היא חייבת, מבחינה מעשית והגותית כאחד, להסביר מדוע היא מתעלמת מתחום האתיקה הסביבתית.

ברובד המעשי, 'המשבר הסביבתי' הוא כינוי כולל למצבור של בעיות קשות (זיהום אוויר, זיהום מקורות המים, בינוי שכובש כל חלקה טובה) שמקצתן פוגעות בפועל בבריאות הציבור ובאיכות החיים ומקצתן יוצרות סכנות בריאותיות עתידיות. כבר היום מצביעים מחקרים שביצע המשרד לאיכות הסביבה יחד עם עמותת 'אדם טבע ודין' והסוכנות להגנת הסביבה האמריקנית (EPA) על כך שמדי שנה מתים באזור המרכז בלבד מאות בני-אדם כתוצאה מסיבוכים הנגרמים מנזקי זיהום אוויר. נתון זה אמור לזעזע את החברה הישראלית בכלל ואת החברה היהודית האורתודוקסית בפרט. לשם השוואה, מדובר במספר גבוה ממספר בני-האדם הנהרגים בישראל מדי שנה בתאונות דרכים או ממספר בני-האדם הנהרגים בפיגועים ובפעילויות מלחמתיות. אין זרם כלשהו ביהדות (אורתודוקסים – חרדים או ציונים-דתיים, קונסרבטיבים ורפורמים) שלא יסכים עם הנחת היסוד שהחיים אמורים להיות ערך עליון (למעט איסורי 'ייהרג ובל יעבור') שיש לקדש. לו רק מסיבה זו, של שמירת החיים, היה ראוי שהיהדות תעסוק במשבר הסביבתי ובהיבטיו השונים, הן ההלכתיים והן הרעיוניים, אך למרבה הפלא, עיסוק בנושא אינו קיים.

דווקא מהציונות הדתית, שחרתה על דגלה חזרה שלמה לארץ ישראל, היה אפשר לצפות כי יעשה ניסיון כן לחדש את הענף ההלכתי והמחשבתי הזה. מדוע עסקה הציונות הדתית בעיקר בשאלות ההלכתיות של יישוב ארץ ישראל ולא שאלה **כיצד** יש ליישב את ארץ ישראל? מדוע לא שאלה הציונות הדתית כיצד מתיישב יישוב ארץ ישראל עם יישובו של עולם? כיצד מיישבים את ארץ ישראל תוך כדי שיתוף הציבור?

שאלות אלו נורות אל חלל האוויר כדי לעורר את המחשבה שמא הציונות הדתית לא הפנימה באופן העמוק ביותר את השיבה של עם ישראל לארצו. ייתכן שאי-הפנמת השיבה לארץ פירושה שהציונות הדתית, במידה רבה, עדיין יושבת **בגלות רוחנית**. קהילה שיש לה ביטחון עצמי לגבי ישיבתה על חבל ארץ, מבינה שהיא חייבת לפתח את חבל הארץ שעליו היא יושבת **פיתוח בר-קיימא**. לצורך כך עליה לפתח אתיקה סביבתית של פיתוח בר-קיימא ולהרחיב את המודעות לגבי אתיקה זו בקרב קהילתה, אם לא גם בקרב כלל יושבי הארץ. אם היא אינה עושה כן, היא מגלה באופן העמוק ביותר כי אין לה ביטחון בישיבתה על אדמתה, ומכיוון שכך היא "חוטפת" ככל האפשר, בונה ומכסה את עצמה בבטון ומלט ובשלל קניונים שיעשירו את קופתה אך ידלדלו את נכסיה האמיתיים. קהילה כזאת היושבת בגלות רוחנית מנסה בעצם לסדר את הפרץ. לקהילה כזאת אין כל רצון או צורך באתיקה סביבתית. קהילה כזאת מחזיקה אולי היטב בתורה כתורת היחיד, המשפחה והקהילה, אך היא עלולה להישאר מסוגרת שם במשך שנים רבות – אולי שנים רבות מדי!

ביוצנטריות מול אנתרופוצנטריות

הזכרתי לעיל רבנים המסבירים את הימנעות קהילתם מיצירת אתיקה סביבתית בעיקר מתוך החרדה מהיחשפות לפילוסופיה של 'ירוקים'. החשש הזה מנוסח בדרכים שונות אך כאמור, עיקרו הוא חשש מפני הביוצנטריות המוקצנת של דעות סביבתיות (הנחשבות כיום שוליות) מזרם

האקולוגיה המעמיקה (Deep Ecology). לעתים מנוסח החשש כדאגה מפני דעות סביבתיות היונקות מאידאות נאו-פגניות.

אף שאני מתנגד מאוד לגישה חרדית-חרדתית זו (כפי שאסביר בהמשך) – אין להקל ראש בחרדה מפני האתיקה הסביבתית הביוצנטרית. ראשית, זוהי גישה המאומצת לא רק על-ידי רבנים הנחשבים לאישים מרכזיים בציונות הדתית כי אם גם על-ידי חוקרים ידועים של תחום היהדות והסביבה ואי-אפשר להתעלם מכך. שנית, הגישות הביוצנטריות הקיצוניות שימשו, כנראה, בעבר את שונאי האדם הגדולים ביותר בהיסטוריה.¹⁸ רבים בתנועה הנאצית בגרמניה אימצו גישות סביבתיות ואתיקה סביבתית ביוצנטרית. לא פלא אפוא כי רבנים מסוימים נוטים להתרחק מפני אתיקה סביבתית כזאת, ש"מריחה ירוק".

ההתרחקות הקיצונית מהגישות הביוצנטריות ביחס לסביבה מקרבת לעתים את האורתודוקסיה היהודית אל הגישות האנתרופוצנטריות ביחס לסביבה. שם, מתוך קריאה ופרשנות ליטרליות לסיפור הבריאה, הופך האדם ל"נזר הבריאה", כזה שיכול לרדות "בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ",¹⁹ כזה שחסר כמעט כל אתיקה סביבתית ראויה ומקיימת (Sustainable) כלפי הבריאה.

האבסורד הוא, שהגישות האנתרופוצנטריות הקיצוניות, העושות שימוש בקריאה ליטרלית של סיפור הבריאה ומאפשרות את רדיית האדם בבריאה, מאפיינות גם את הקריאה והפרשנות הנוצריות הפרוטסטנטיות של סיפור הבריאה.²⁰ אלו המבקשים להתעלם מהצורך ביצירת אתיקה סביבתית יהודית ראויה בשל חששם מהאתיקה הביוצנטרית מזדהים למרבה האירוניה עם גישות אנתרופוצנטריות שמקורן בהגות הנוצרית הפרוטסטנטית.

אבל אפשר גם אחרת. שהרי על הסקלה ביוצנטריות-אנתרופוצנטריות, בין שני הקצוות הללו, אפשר גם למצוא שיטות תאו-אקוצנטריות (כלומר כאלו המעמידות את האל במרכז הבריאה ומתייחסות אליו כאל מי שמצווה על המין האנושי לנהוג בארץ מנהג פיתוח בר-קיימא – במודל

¹⁸ בהקשר זה מעניין לראות את מאמריו של מתן דרורי מערוץ "ירוק נושך" באתר nrg. <http://www.nrg.co.il/online/35/ART/940/246.html>.

¹⁹ א. לין וייט דן בהרחבה בשאלת הגישה האנתרופוצנטרית במאמרו הקלסי (לעיל, הערה 1).
ב. 'מקומם של התנ"ך והדת במשבר הסביבתי', ג'רמי בנשטיין (עורך), **מקום למחשבה – מקראה בחשיבה והגות סביבתית בת-זמננו**, תל-אביב 2001, עמ' 180-215.

²⁰ ראו את ביקורתו של מרטין ד' יפה על מאמריהם של לין וייט וארנולד טוינבי (לעיל, הערה 1) בהקדמתו לאסופת מאמרים על יהדות ואתיקה סביבתית בעריכתו: Martin D. Yaffe (Ed.), *Judaism and Environmental Ethics: A reader*, Oxford 2001, pp. 6-8. וראו גם את מאמרו של Jeremy Cohen, 'On Classical Judaism and Environmental Crisis', Martin D. Yaffe (Ed.), *Judaism and Environmental Ethics: A reader*, Oxford 2001, pp. 73-79.

של Stewardship, ובשפת המקרא – "לעבדה ולשמרה").²¹ שיטות אלו יכולות לעלות בקנה אחד עם אורח החיים האורתודוקסי, הן החרדי והן הציוני-דתי.

ההתנכרות לסביבה – גלות מנטלית?

וכאן יש לתהות: האם עברה היהדות האורתודוקסית למודל הלכתי מוקצן שאינו מבקש לעסוק גם באגדה כתחום המכוון את חייה האתיים? האם אימצה היהדות האורתודוקסית מודל שטחי העוסק בטכניקה של המשפט אך אינו מבקש לעסוק בהיבטים האתיים המנחים את מערכת המשפט שלו – את אורחות חייו ההלכתיים?

לעתים אני חושש שכך הדבר. בציבור החרדי קיים עיסוק ראשוני בדיני סביבה בעיקר מתוך התייחסות 'בבא-בתראית' לעניין, כאילו כל העניין הסביבתי הוא 'נוקי שכנים'. קיים עיסוק מכני-טכני בבעיות הסביבה ולא עיסוק אתי!²²

ועוד יש לתהות, האם ייתכן שהגלות המנטלית הביאה לכך שסביבה וטבע מזוהים עם 'חיי שעה', ומכיוון שעל-פי המודל הגלוי היהדות צריכה לדאוג לחיי הנצח, אין מקום לחיי השעה של סביבה וטבע?

האם ייתכן שהגלות המנטלית היא שהביאה לכך שהיהדות האורתודוקסית, שהיא פרו-טכנולוגית (ראו למשל את השו"תים הרבים בתחומי ההלכה והטכנולוגיה), אינה מודעת כלל כיצד בדלת האחורית של הטכנולוגיה חדרה לה מסכת ערכים שלמה, הזרה ליהדות לא פחות מערכי האתיקה הסביבתית שממנה היא כה חוששת?

ועוד יש לתהות לפני סיכום, האם הציונות הדתית מפרשת את "לא תוהו בראה לשבת יצרה" באופן המחמיר ביותר עד כדי כך ששימור טבע אינו מהווה כלל ערך בהשוואה לערך הפיתוח?

סיכום והצעה

במסה קצרה זו ניסיתי לתהות, באופן ראשוני מאוד, על הסיבות להימנעותן של קהילות שונות באורתודוקסיה היהודית מהעמקה במשבר הסביבתי ועל הסיבות להיעדר יוזמה ורצון לפתח אתיקה סביבתית יהודית שתופץ באופן נרחב. אחת האפשרויות להסבר ההסתגרות והחשש מפני אתיקה סביבתית מעוגן בחשש של האורתודוקסיה לדבוק בגישות הביצועניות הקיצוניות, אולם

²¹ Eilon Schwartz, 'Mastery and Stewardship, Wonder and connectedness: A Typology of Relations to Nature in Jewish Text and Tradition', Hava Tirosh-Samuelson (Ed.), *Judaism and Ecology: Created World and Revealed Word*, Harvard University, Cambridge, MA 2003, pp. 93-106

²² בעניין זה כדאי לראות את קובץ המאמרים **הסביבה בהלכה ובמחשבה** שפורסם על-ידי המשרד לאיכות הסביבה עם המנהל הקהילתי רמת שלמה והאגף לתרבות תורנית של עיריית ירושלים. מעיון בראשי הפרקים אפשר להתרשם שעיקר הדיון הוא הלכתי-טכני ואין פיתוח של אתיקה סביבתית מעמיקה.

http://www.sviva.gov.il/Enviroment/Static/Binaries/InterestGroups/sviva_halacha_1.pdf

זה אינו מסביר מדוע היהדות האורתודוקסית אינה יכולה לדבוק במודלים תאו-אקסונטריים שאינם חשודים בנאו-פגניזם או שרידי נאציזם כלשהם. יש לתהות אם לגלות הארוכה לא הייתה השפעה שלילית על היהדות האורתודוקסית בעיקר בשני היבטים:

- א. הפיכת היהדות לדת הלכתית-טכנית שאינה מתעמקת בשורשים האתיים של ההלכה.
- ב. יצירת מצב של היעדר ביטחון עצמי (ואולי אפילו חוסר אמונה) של עם היושב על אדמתו אשר באופן נורמלי היה ראוי שיפתח את אדמתו באופן של פיתוח בר-קיימא.

לא אוכל לסיים מסה קצרה זו ללא הצעה מעשית שאולי תוביל לתיקון עולם של תפיסת האתיקה הסביבתית בקרב הציבור האורתודוקסי.

אני מבקש אפוא להציע מחקר מחודש והעמקה לתוך שיטת 'תורה עם דרך ארץ' שייסד הרב שמשון רפאל הירש ושקיבלה מפנה ופיתוח מיוחד על-ידי נכדו, הרב ד"ר יצחק ברויאר, ונקראה על-ידו שיטת 'תורה עם דרך ארץ ישראל'. השיטה בכללותה מתאפיינת בכך שהיא רואה את החיים האזרחיים (ובכללם נושאי הסביבה, החברה והכלכלה) כחלק מהותי ובלתי נפרד מתורת ישראל. במאמר מעמיק ויסודי על שיטת 'תורה עם דרך ארץ' כותב פרופ' מרדכי ברויאר (בנו של ד"ר יצחק ברויאר) את הדברים האלה:

הירש ראה בשלילה את הניתוק שיצר הגטו של רוח ישראל ("תורה") מחיי כלכלה, חברה ומדינה בריאים ומלאים ("דרך ארץ"). לשיטתו, אידיאל היהדות תובע איחודם ושילובם הדק היטב ("עם"), שכן "דרך ארץ ותורה ירדו כרוכים בישראל" דווקא, ואף התנכרותה של רוח ישראל להישגי התרבות העולמית לא נבעה מעצמותה של יהדות.²³

כאמור לעיל, ד"ר יצחק ברויאר, שבניגוד לסבו (שחי במאה ה-19 בגרמניה) כבר היה חשוף לציונות הלאומית של הרצל ולאפשרות שעם ישראל יבחר לייסד מדינה על אדמת ארץ ישראל, שכלל את שיטת סבו לשיטת 'תורה עם דרך ארץ ישראל',²⁴ המבקשת ליישם את שיטת 'תורה עם דרך ארץ' בהתאמתה למציאות החדשה. ברויאר הציע בכתביו הקמת מדינת תורה אידאלית על אדמת ארץ ישראל, מדינה שבה ידאג עם ישראל ל"התחדשות החיים הדתיים בכללותם".²⁵

מחקר בכתביו של יצחק ברויאר²⁶ מגלה הוגה דעות יהודי, אורתודוקסי וחדשני גם יחד, העוסק בהיבטי הסביבה, החברה והכלכלה בראייה רב-ממדית מתוך התבססות על שיטת סבו, רש"ר הירש, הרואה נושאים אלו כאינהרנטיים לקיום המצוות היומיומי. ברויאר יצר בתחומים אלו

²³ מרדכי ברויאר (לעיל, הערה 17), עמ' 14.

²⁴ פנחס הכהן פלאי, 'יצחק ברויאר – תורה עם דרך ארץ ישראל', רבקה הורביץ (עורכת), **יצחק ברויאר: עיונים במשנתו**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1988, עמ' 101-123.

²⁵ יצחק ברויאר, 'נאום על ארץ ישראל', **ציוני דרך**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 127.

²⁶ ראו: שמואל חן, 'ארץ הבריא שוכבת בזרועות בוראה' (לעיל, הערה 14); 'טבע, סביבה, חברה וכלכלה במשנתם של הרב שמשון רפאל הירש וד"ר יצחק ברויאר', תקציר הרצאה לכנס האגודה הישראלית להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים, 26 במרס 2006. התקציר מופיע בחוברת התקצירים המופיעה באתר האגודה, בעמ' 37

שיטה אתית הניתנת לאימוץ, מחד גיסא, על-ידי האורתודוקסיה היהודית (ובכללה החברה החרדית), העשויה לראות בה דרך חיים יהודית היונקת מן התורה; מאידך גיסא, גם החברה החילונית תוכל לאמץ את שיטתם של רש"ר הירש ויצחק ברויאר, שכן בפרשנותם הייחודית למצוות התורה, הם מושפעים מאוד מערכי ההומניזם האוניברסלי שהירש מוצא זהות הרמונית בינם ובין ערכי היהדות.²⁷

יש לקוות כי עיסוק מחודש של החברה היהודית האורתודוקסית בכלל והציונית-דתית בפרט בתחומי הסביבה, החברה והכלכלה על-פי גישתם של רש"ר הירש ויצחק ברויאר, תביא ליצירת "תורת-קיימות"²⁸ (סביבה, חברה וכלכלה) "מחודשת בעבור עם ישראל בארצו המתחדשת.

לתגובות: chayens@netvision.net.il

²⁷ יצחק היינמן, **טעמי המצוות בספרות ישראל**, חלק שני, ירושלים תשט"ז, עמ' 101-102.

²⁸ למידע נוסף על קיימות מומלץ לבקר באתר האינטרנט של מרכז השל לחשיבה ומנהיגות סביבתית.